

Het verhaal van de heks van Oostbroek

Al meer dan 450 jaar doet er een verhaal de ronde over een heks uit Oostbroek. Oostbroek slaat hier niet op een klooster of landgoed, maar op een dorpie of gehucht, niet ver ten oosten van Utrecht (figuur 1). Het verhaal is afkomstig van, of anders wel naar buiten gebracht door, Dirck (Theodorus) Cornelisz van Hensbeek of van Oudewater (ca 1502-1569), die rond 1550 enkele jaren burgemeester was van Gouda (figuur 2). In diezelfde stad was de gerenommeerde medicus Boudewijn Ronsse (Balduinus Ronsseus, ca. 1525-1597) werkzaam als arts. Kennelijk had de

Fig. 1 Uitsnede uit een kaart van de provincie Utrecht met daarop onder andere de in het verhaal van de heks van Oostbroek genoemde plaatsen Utrecht, Oostbroek en Wijk (bij Duurstede). De afstand Oostbroek-Wijk bedraagt hemelsbreed ongeveer 16 kilometer. Vervaardiger: prentmaker Pieter van der Keere. Datering 1580-1630. Bron: Studio Rijksmuseum RP-P-1905-6621.

Fig. 2. Portret van Dirck Cornelisz van Hensbeek en zijn vrouw, getekend door Lambert van Noort. Detail van een gebrandschilderd raam in de Goudse Sint-Jan, getiteld 'de aankondiging van de geboorte van Johannes de Doper'. Het raam werd in 1569 door Van Hensbeek geschonken aan de kerk. Bron: Museum Gouda.

burgemeester hem tijdens een van hun ontmoetingen het verhaal van de heks van Oostbroek verteld.

Boudewijn Ronsse

Ronsse, die als kind van zijn tijd geloofde in tovenarij en heksenpraktijken, beschreef het voorval in 1563 of kort daarna in een brief aan zijn collega Johannes Wier (1515-1588). Laatstgenoemde verzette zich juist sterk tegen alle bijgeloof aangaande de duivel, duivelskunsten, tovenarijen en heksenprocessen. Het verhaal diende als argument in de discussie op papier tussen de beide medici en daaraan hebben we te danken dat het tot op de dag van vandaag nog steeds naverteld kan worden.

illis veneficis energiam quandam inesse, neque sicuti cum
 alius quibusdam suspicatur Ioannes Porta Neapolitanus,
 narcotica tantum facultate prædita esse, qua & alium
 inducant somnum, & pro diurno votis, varias somnio-
 rum imagines representent, unde quidam temporis mo-
 mento sese integras prouincias, imò & Europam, aut
 Asiam ipsam nonnunquam peragrassæ sibi persuadent.
 Ceterum id quod Consularis hic vir mihi retulit, tale
 est: Erat in pagò Oostbrouck non procul à Traiccto mu-
 lier vidua, cui seruus conuixerat ad obeunda, ut res po-
 stulabat, munia domestica. Is quum iam sæpius, ut so-
 lent esse curiosuli serui, per transfennam animaduertisset,
 heram nocte intempesta statim ac quieti se tradidissent
 domestici, quotidie in stabulum ad certum præfixumq;
 locum venire, atque exporrectis manibus præsepi conti-
 guum fœnile apprehendere. Admiratus tandem ille quid-
 nam hoc negocij esset, statuit & ipse, inscia hera, idem
 semel experiri, atque eandem pertentare aleam. Igitur
 hera ex consuetudine ad solita veniente, atque sicuti vi-
 debatur digressa, subsequitur & ipse, locum contempla-
 tur, atque exemplo heræ fœnile complectitur: Ibi ille ex
 tempore in æra raptus desertur in oppidum Wyck, in
 abditum, & subterraneum specum, vbi coctum maleficia-
 rum dæ maleficiis conferentem inter sese, repperit. Hera
 cum suis inopinam famuli sui præsentiam admirata, ro-
 gat quo astu, aut qua tandem ratione momento tempo-
 ris illuc appulisset. Respondit ille ordine ut res transacta
 esset: Tum illa indignari primum, atque excandescere
 cepit, verita ne nocturni, atque clandestini isti conuen-
 tus, hac ratione tandem eliminarentur: Cum consortibus
 igitur deliberandum censuit, quid in ambiguo hoc nego-
 cio faciendum suadeant. conuenit tandem inter eas, ut

M amicè

Ronse nam zijn brief vervolgens op in een gedrukt medisch boek, dat in 1590 in Leiden werd uitgegeven. De publicatie was geschreven in het Latijn (figuur 3). De doelgroep was dus beperkt door- dat, zoals tijdge- noot Simon Stevin (1548-1620) het destijds treffend verwoordde, 'al de werelt gheen Latijn en can'. Het Latijn was wel de taal van de kerk en de we- tenschap, zodat het verhaal in die kring- gen dan ook zowel binnen als buiten ons taalgebied kon worden gelezen. De Spaanse jezuiet- theoloog Martin Delrio (1551-1608), die ook geruime tijd in de Lage Landen

Fig. 3. Pagina uit een door Boudewijn Ronse in het Latijn geschreven uitgave uit 1590 met onder andere het begin van het verhaal van de heks van Oostbroek. Het bevat voor zover bekend de oudste versie van het verhaal.

verbleef, nam het verhaal op in een door hem eveneens in het Latijn geschreven boek dat in 1599 werd uitgegeven. Daarbij noemde het werk van Ronsse als bron.

Simon Goulart van Senlis

Een derde auteur die het verhaal van de heks van Oostbroek interessant genoeg vond om het in een van zijn boeken op te nemen, was Simon Goulart (1543-1628) (1) (figuur 4). Deze Franse protestante theoloog, humanist en dichter kwam uit Senlis ten noorden van Parijs, de stad waar hij later zou gaan studeren. Nadat hij

het protestantisme had omarmd, was hij uitgeweken naar Genève. Het eerste deel van zijn Franstalige boek (figuur 5), vol met rare en ongeloofwaardige verhalen en gebeurtenissen, verscheen voor het eerst in 1600. Het werd daarna een aantal malen herdrukt. Ook hij verwijst naar Ronsse als bron van het verhaal over de heks van Oostbroek.

Kennelijk was Goularts boek een groot succes. In 1607 verscheen bij een uitgever in Londen een Engelse vertaling. Een Duitse vertaling zag in 1613 in Straatsburg het licht. De Nederlandse versie volgde in 1614. Laatstgenoemde uitgave bevindt

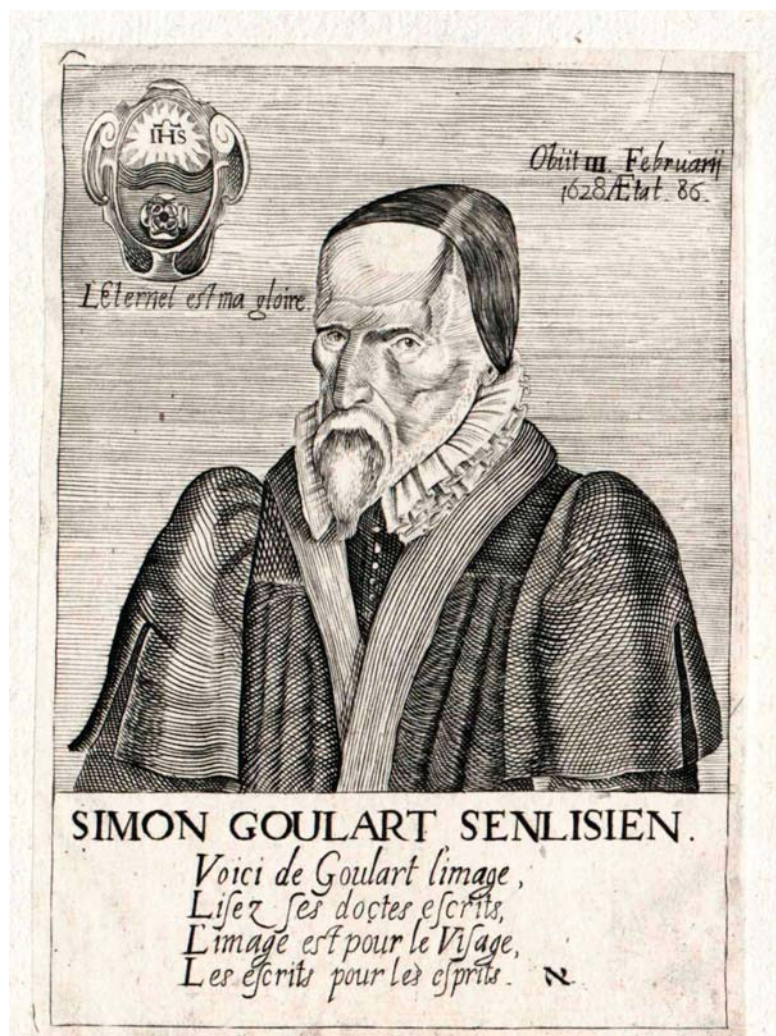

Fig. 4. Portret van Simon Goulart (van Senlis). Bron Österreichischen Nationalbibliothek, PORT_00131470_01.

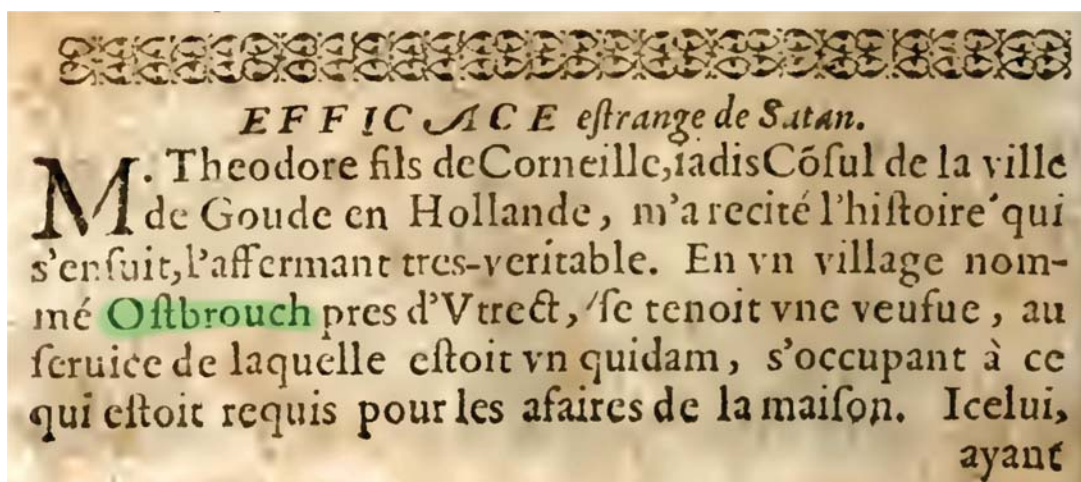

Fig. 5 Uitsnede uit een pagina van een door Simon Goulart in het Frans geschreven uitgave uit 1600 met onder andere het begin van het verhaal van de heks van Oostbroek.

zich in de bibliotheek van de Universiteit van Leiden. Volgens een bijgevoegde notitie is er op dit moment wereldwijd geen ander exemplaar van dit boek bekend. Boekdrukker Jan Andriesz Clouting (?-1634) uit Delft, die de uitgave verzorgde, kreeg van de Staten Generaal als blijk van waardering een bedrag van 100 pond toegekend.

Hieronder volgt het verhaal, zoals beschreven in de oudste Nederlandstalige versie uit 1614 (figuur 6). Destijds speelden in de maatschappij de godsdienst, maar ook het bijgeloof een belangrijke rol. Zo verscheen het verhaal onder de titel: 'Seltsame cracht des satans', dus niet als 'De Heks van Oostbroek'. In het register van het boek werd naar het verhaal verwezen met de zoektermen 'Satans cracht' en 'Satan voert de Mensche door de Lucht'.

De zeldzame kracht van de duivel

Dirck Cornelisz, destijds burgemeester van de stad Gouda in Holland, heeft me het onderstaande verhaal verteld en verzekerde me dat het echt gebeurd is.

In het dorp Oostbroek bij Utrecht woonde een weduwe die een knecht in dienst had voor de werkzaamheden in en rond het huis. Nieuwsgierig als hij was, viel het hem op dat de weduwe 's nachts, als iedereen van het huisgezin sliep, naar steeds dezelfde plek in de stal ging. Daar pakte ze de hooivork beet die normaliter dient om het vee van hooi te voorzien. De knecht vroeg zich af waarom ze dat deed en besloot, buiten medeweten van zijn meesteres, hetzelfde te doen. Hij wilde wel eens weten wat er dan zou gebeuren. Direct nadat de weduwe de stal inging,

Seltfame cracht des Satans.

M Dirck Cornelisz. eertijts Burghe-Meester van de Stadt Gouda in Hollant/ heeft my dese volghende Historie vertelt / segghende / datse gheheel waerachtich was. In ee Dorp genaemt Ooltbroec/by Vtrecht, woonde een Weduwe/in wiens dienst was een quidam, besich met 't gene datter in huys te doen was. De selve gelet en waer-genomen hebbende/gelijc de knechte curieus zijn (hoe-wel dattet niet en was dan gelijc in't booz-by-gaen/ende op die tijt als alle het huysghesin slapen was) dat dese Weduwe ordinaris in den Stal ginck tot een seker plaetse / ende dan upstekende hare Handen/vatte de Saffel van den Stal/daer mede men ordinaris den Beesten het Hooz booz werpt. Dese verwondert / wat dit te beduyden hadde / besluyt 't selve te doen/sonder weten van zijne Vrouw/ende beproeven d'uyt

Fig. 6. Uitsnede uit een pagina van een door Iohannes Lamotius in het Nederlands vertaalde uitgave van het werk van Goulart. Deze uitgave uit 1614 bevat de oudst bekende Nederlandstalige versie van het verhaal van de heks van Oostbroek.

volgde hij haar en pakte de hooivork vast. Vrijwel meteen werd hij de lucht in gevoerd en naar een onderaardse spelonk gebracht in het stadje of de burcht Wijk. Hij kwam terecht in een bijeenkomst van tovenaressen, die met elkaar uitwisselden welke kwaadaardige heksenstreken ze hadden uitgehaald.

Zijn meesteres had de aanwezigheid van de knecht totaal niet verwacht en vroeg hem hoe hij in dit gezelschap terecht was gekomen. Hij vertelde haar tot in detail wat er was gebeurd. De weduwe ontstak in woede, omdat ze bang was dat zou uitlekken dat deze nachtelijke bijeenkomsten plaatsvonden. Ze overlegde met de andere aanwezigen wat hen nu te doen stond. Uiteindelijk besloten ze de knecht

welkom te heten en vriendelijk te ontvangen onder de strikte voorwaarde dat hij zou zweren niets naar buiten te brengen van wat hij zag en hoorde. Hij zegde dat toe en gaf aan dat hij de samenkomst graag wilde blijven bijwonen. Toen de bijeenkomst een paar uur had geduurd en het tijd werd om te gaan, stelde de Oostbroekse weduwe opnieuw aan de orde of ze de knecht weer naar huis zouden laten gaan of dat het beter was om hem te doden. In een geheim overleg werd besloten dat hij weer naar huis gebracht moest worden, omdat hij had gezworen niet uit de school te klappen. Voor de weduwe zat er dan ook niets anders op dan de knecht op haar schouders te nemen en thuis te brengen, al ging dat niet van harte. Onderweg zag ze echter een poel met biezen en riet. Omdat ze nog steeds bang was dat haar knecht op zijn belofte zou terugkomen en alsnog zou gaan

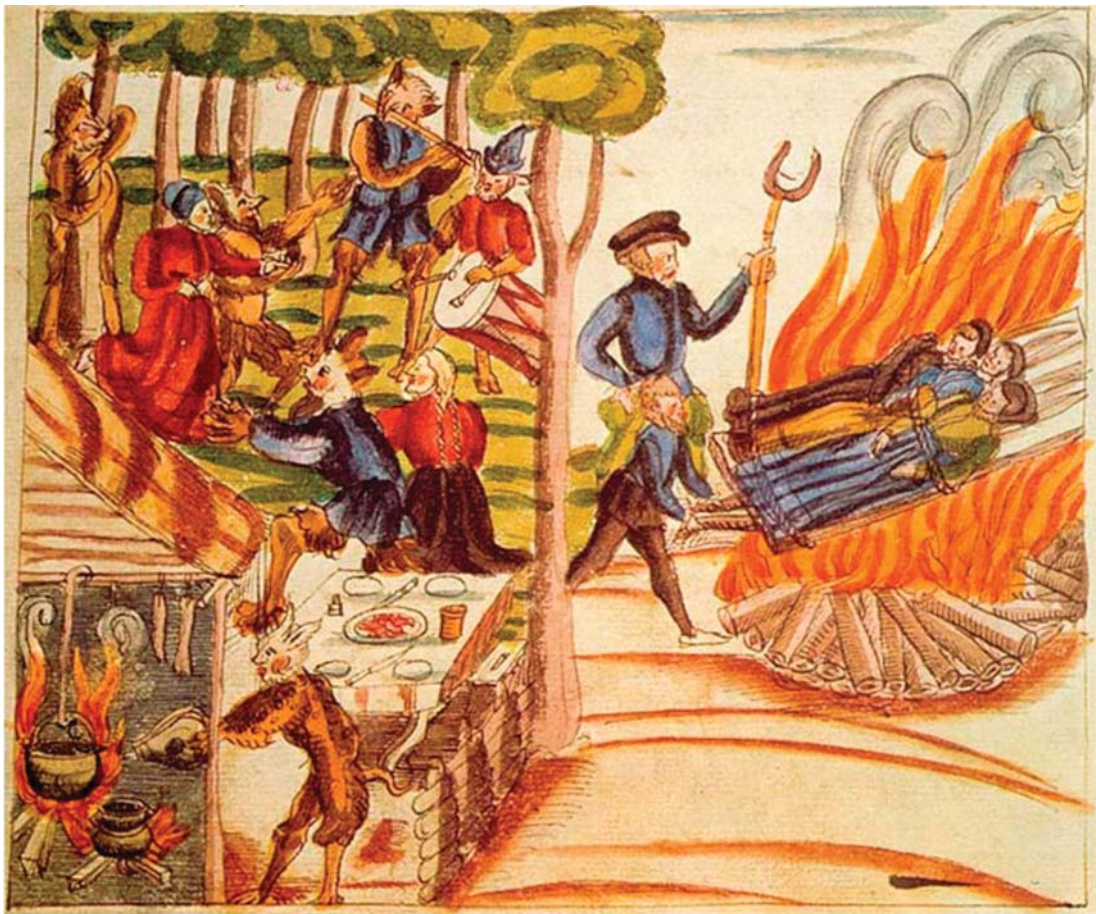

Fig. 7. Heksenverbranding in Bremgarten, Zwitserland, op 13 september 1574. Bron: Wikimedia. De man in het midden heeft een gaffel (hooivork met twee tanden) in zijn hand.

rondbazuinen wat hij had meegekregen van de helse feesten, begon ze onstuimig te slingeren en stootte ze de knecht van haar schouders. Ze hoopte dat hij zijn val niet zou overleven, maar te pletter zou slaan of zou verdrinken en verdwijnen in het modderachtige water van de poel. Maar omdat God oneindig barmhartig is en liever ziet dat een zondaar zich bekeert dan dat hij sterft, greep Hij in. Hij liet het niet toe dat de knecht verdrank, maar spaarde zijn leven door ervoor te zorgen dat de

Fig. 8. Als straf voor zijn vervloekte nieuwsgierigheid werd de knecht in het openbaar geseseld.

val niet dodelijk was. Want nadat hij tuimelend naar beneden gevallen was, kwam hij terecht in zeer dicht riet, zodat zijn val werd gebroken. Wel raakte hij zwaar gewond en lag hij de hele nacht met veel pijn in een bedje van riet en modderwater. Toen het licht was geworden, kermde hij nog steeds van de pijn en riep om hulp. Enkele voorbijgangers hoorden, zoals God het beschikte, het ongebruikelijke geschreeuw en vroegen zich af wat dat te betekenen had. Ze vonden de knecht meer dood dan levend, met gebroken rug en twee verstuite heupen. Ze vroegen hem waar hij vandaan kwam en wie hem daar gebracht had. Nadat ze zijn verhaal gehoord hadden, trokken ze hem uit het moeras, namen hem mee en lieten hem op een kar naar Utrecht brengen. Burgemeester Jan van Culenburg toonde zich ver-

baasd en geroerd door dit nieuwe voorval. Hij stelde een nauwkeurig onderzoek in naar de gang van zaken. Vervolgens gelastte hij de tovenaarster gevangen te nemen en op te sluiten. Bereidwillig, zonder dat de rechtbank de pijnbank in had hoeven zetten, bekende ze, deed ze nauwgezet verslag van alles wat er gebeurd was en smeekte ze om genade. In het proces werd ze echter, op unaniem advies van de voltallige Raad, ter dood veroordeeld. Ze eindigde op de brandstapel (figuur 7). De knecht leed nog geruime tijd aan zijn verwondingen, met name die aan de heupen. Hij werd in het openbaar gegeseld vanwege zijn vervloekte nieuwgierigheid (figuur 8). Bron: Baudevin Ronssey in zijn medische zendbrieven, brief 50.

Echt gebeurd?

Tot zo ver de beschrijving van Simon Goulart. Een mooi verhaal, met duidelijke bronvermeldingen, maar is het ook echt gebeurd? Als we het de medicus Ronsse, auteur van de oudste versie van het verhaal, zouden kunnen vragen, zou hij ongetwijfeld 'ja' antwoorden. Als arts in dienst van de stad Gouda zal hij de verhalen van de burgemeester die in zijn gedachtewereld pasten, ongetwijfeld betrouwbaar geacht hebben. Ronsse rondde zijn relaas over de heks van Oostbroek dan ook als volgt af: 'Ik sta in voor de waarheid van dit verhaal, want de knecht leeft nog steeds en de burgemeester van Gouda weet wie het is'.

Goulart hield wat meer slagen om de arm. In het voorwoord van zijn boek (2) schrijft hij dat hij niet persoonlijk kan instaan voor de waarheid van de door hem verzamelde gebeurtenissen. Wel durft hij te garanderen dat zijn weergave van de verhalen volledig conform de oorspronkelijke, geraadpleegde of geciteerde bronnen is. Verder geeft hij toe dat sommige van de door hem gepresenteerde verhalen zijn voorstellingsvermogen te boven gaan. Hij maakt daar overigens geen punt van. De boodschap in al zijn teksten is duidelijk: 'Vrees God en houd je aan zijn geboden; dat is alles wat de mensen te doen staat'.

De namen die in het verhaal als bron of anderszins worden genoemd, zijn niet verzonden. Jan van Culenburg (1496-1558) was heer van Renswoude, Drakensteyn, Vuursche en Abbendorp, watergraaf van de Vecht en van 1528-1555 schout van Utrecht. Verslagen of verwijzingen naar het heksenproces dat in Utrecht gevoerd zou zijn, zijn niet bekend.

De Heks van Oostbroek

Het verhaal van de heks uit Oostbroek en haar knecht werd niet vergeten. Het was verscheidene malen terug te lezen, eerst in boeken, later ook in tijdschriften en kranten en tegenwoordig uiteraard eveneens op internet. De rol van de heks werd in de loop der tijd gaandeweg belangrijker. Naar God werd nauwelijks nog verwezen; een enkele maal werd Zijn taak overgelaten aan een beschermengel.

De duivel verdween helemaal uit het script. Ook het beklagenswaardige lot van de knecht en de straf die hij moest ondergaan (figuur 8), werden veelal genegeerd. Opvallend is ook dat de verhalen verscheidene varianten laten zien. Vooral is onduidelijk welke handelingen de weduwe moest uitvoeren om de reis van Oostbroek naar Wyck te ondernemen. Moest ze een kribbe of voederbak vastpakken, een gaffel (hooivork met twee tanden; zie figuur 7), een balk op de hooizolder of volstond het om wat hooi uit de kribbe op te pakken? De oorspronkelijke versies van het verhaal die in 1613 of eerder werden uitgegeven, noemen steeds een kribbe (3). De gaffel is ingebracht door Iohannes Lamotius (ca. 1565-1627), die de vertaling verzorgde voor de Nederlandstalige editie van het boek van Goulart uit 1614. Een versie van het verhaal waarin de weduwe en haar knecht gewoon wat hooi moeten vastpakken, is te vinden in een Duitstalig boek met *Niederländische Sagen* uit 1843. Volgens diezelfde bron nemen zowel mannen als vrouwen deel aan de bijeenkomst in de *Keller* in Wyck.

Ook op andere punten tonen de verhalen verschillen. Vertrokken de heks en de knecht vanuit de stal (gelijkvloers) of vanaf de hooizolder? Goulart kiest voor de stal, maar de oorspronkelijke Latijnse tekst laat beide interpretaties toe (4). Verder situeert niet iedereen Oostbroek ten oosten van Utrecht. Goulart doet dat wel, maar sommige schrijvers menen dat met de Latijnse naam Trajectum Maastricht (Mosa Trajectum) zou zijn bedoeld; het dorp Wyck ligt dan aan de overzijde van de Maas. De topografische naam Oostbroek is in die omgeving echter niet bekend en Utrecht (Ultrajectum), waar de gewonde knecht heen werd vervoerd, ver weg, zodat deze interpretatie minder waarschijnlijk is.

Inmiddels hebben talrijke schrijvers voor dagbladen en tijdschriften zich het verhaal toegeëigend. Daarbij werden eigen interpretaties en inbreng niet geschuwd. Wie zo ver mogelijk naar de bron wil teruggaan en zich daarbij wil beperken tot teksten in de eigen taal, kan er het best een Nederlandstalige uitgave van het werk van Goulart bij pakken. Gewoon bij Google boeken.

Voetnoten

1. Niet te verwarren met zijn in Genève geboren zoon en naamgenoot Simon Goulart (1575-1628), die van 1601-1615 Waals predikant was in Amsterdam en in hetzelfde jaar als zijn vader overleed.
2. Niet opgenomen in de latere Nederlandstalige versie van 1664.
3. Latijn: *praesepe*; Frans: *raftelier*; Engels: *racke*, Duits: *Krippe*. Al deze woorden betekenen in het Nederlands *kribbe* of *voederbak*, maar in de Nederlandstalige versie uit 1614 van het boek van Goulart vinden we in plaats daarvan *gaffel* (tweetandige hooivork)
4. Het Latijnse woord *foenile* betekent (hooi)stal, hooizolder of hooiberg. Goulart koos voor *stal*.

Bronnen

- a. D.A. Berents. *De heks van Oostbroek*; onlinemuseumdebilt.nl.
- b. Martina Delrio, *Disquisitionum Magicarum*, Libri II, Quaestio XVI, Leuven 1599. (*Investigations into magic*, Manchester 2000).
- c. G.A. Evers, *Utrechtse overleveringen uit de Middeleeuwen*, Utrecht 1941
- d. Simon Goulart (*Senlisien*), *Thrésor d'histoires admirables et mémorables de nostre temps*, Parijs 1600, 1610; Genève 1620, 1640.
- e. *Simon Goulart, Schat-camer der wonderbare ende gedenkwaardige historien onses tijds, uyt velerley autheuren memorien ende advijsen, door Simon Goulart van Senlis t'samen gebracht ende int François uytghegheven: ende nu int Nederduytsch overgheset door Iohannem Lamotium. Het eerste deel*, Delft 1614. Herdruk met titel *Cabinet der historien bestaende in veel vreemde, notabele en uytstekende geschiedenissen*, Amsterdam 1664.
- f. F.W.T. Hunger, *Geschiedenis der Geneeskunde*, Boudewijn Ronsse, *Nederlands tijdschrift voor Geneeskunde* 7 juni 1930.
- g. E.A. Kamp, *De heks van Oostbroek*, *Maandblad Oud-Utrecht*, maart/april 1997.
- h. K. ter Laan, *Nederlandse overleveringen*, Zutphen 1932.
- i. *Navorscher* 23, p127, Amsterdam 1873
- j. Baldvini Ronssei, *Miscellania seu epistolae medicinales*, Leiden 1590. Tevens in de na zijn dood uitgegeven verzamelde werken, *Opuscula Medica*, Leiden 1618, 1623 en 1654, en *Epistolae Medicinales*, Amsterdam 1661.
- k. J. Scheltema, *Geschiedenis der heksenprocessen*, Haarlem 1828.
- l. Joanna M. Schlesinger, *Entertainment or education: a contextual analysis of Simon Goulart's 'Thrésor d'histoires admirables'*. Thesis, St. Andrews 1999.
- m. J.R.W. Sinnighe, *Utrechtsch Sagenboek*, Zutphen 1938.
- n. Benjamin Thorpe, *Northern Mythology*, Vol. III, London 1852.
- o. Volkverhalensalmanak, *De heks van Oostbroek*. Op beleven.org.
- p. Johann Wilhelm Wolf: *Niederländische sagen*, Berlin 2013 (Leipzig 1843).

Auteur:

Kees Floor (1947) verzorgt weercursussen en weerlezingen. Hij schreef talrijke artikelen voor dagbladen en tijdschriften, waaronder de Volkskrant, Utrechts Nieuwsblad en De Biltse Grift. Hij werkte bij het KNMI en bij de lerarenopleidingen van Universiteit Utrecht en Hogeschool Utrecht.
www.keesfloor.nl.